

Повідомлення

УДК 930.2(447)»1941-1944»

Л. А. Ковальська

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКО-ПІДПІЛЬНОГО РУХУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Висвітлено проблеми соціальної стратифікації радянського Руху Опору (1941-1945 роки). Розглянуто кількісні показники партизанського руху в Україні, гендерні особливості формування партизанських і підпільних загонів, етнічна складова й професійна приналежність партизан та підпільників.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, партизанський та підпільний рух, соціальна стратифікація.

Серед основних тенденцій розвитку сучасної української історичної науки спостерігається поступовий перехід у дослідженнях від історії подій та процесів до історії особисті. Проблематика соціальних особливостей життєдіяльності людини, її внутрішньопсихологічний світ в умовах військових дій, особливо в умовах підпільної тилової боротьби, не дістали широкого дослідження. Питання соціальної стратифікації визначених процесів представлено широким колом історичних джерел з історії радянського Руху Опору, серед яких архівна документація, статистичні дані, матеріали особистого походження та багато інших.

Метою статті є висвітлення проблем соціальної стратифікації радянського партизанського та підпільного рухів у роки Великої Вітчизняної війни в розмаїтості джерелознавчих аспектів. Питання соціальних якостей партизанського та підпільного рухів у роки війни частково знайшли своє відображення у роботах О. Гогуна, А. Кентія, І. Патриляка, І. Ребрової, М. Ковалю, В. Галагана, В. Гики, Є. Сенявської, І. Зелкіна, З. Демидова та інших [1-13].

Одним із найбільш суперечливих для сучасного дослідника історії радянського Руху Опору є питання соціальної стратифікації партизанських та підпільних загонів, зокрема кількісної. Так, Перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, виступаючи 1 березня 1944 року на сесії Верховної Ради УРСР засвідчував, що в Україні діяли 228 партизанських загонів кількістю 60 тис. чоловік. А вже 20 серпня того ж року в доповідній записці Українського штабу партизанського руху (УШПР) ідеться про 115 тис. За кілька місяців у документах УШПР значиться цифра 180 тис. У травні 1945 року ЦК КП(б)У вже оперував даними у 200 тис. чоловік. А в 1975 році, після чергової ювілейної кампанії з виявлення партизанів, з'явилася нова цифра – 501 тис. [12]. Ці показники свідчать, що українська партійна номенклатура прагнула показати свою республіку «найбільш партизанською з усіх партизанських», збільшуючи показники учасників-партизан Великої Вітчизняної війни.

Усі ці цифри історики піддали ревізії після розпаду СРСР і з появою нових документів. Зокрема, А. Кентій твердить, що фактична чисельність партизанів, які одночасно діяли на окупованій території, була максимальною на січень 1944 року – близько 48 тис. А за роки війни загалом, як пише О. Гогун, через партизанські загони пройшло близько 100 тис. чоловік [12]. За офіційною статистикою німецьких утрат на території СРСР, від рук партизанів загинули 468 тис. солдат Вермахту, що теж суттєво завищує їх кількість. Американський історик Дж. Армстронг, проаналізувавши німецькі джерела, пише про 30-45 тис. загиблих солдатів Вермахту й колабораціоністів на всій території СРСР. Німецький історик Л. Клінкхаммер називає цифру в 18 тис. загиблих.

За підрахунками на підставі документів оперативного і кадрового відділів УШПР та його представництва при фронтах, а також інших відомств, загальна чисельність партизанських сил в Україні становила 200 тисяч чоловік (участь лише 98 тисяч була підтверджена належно оформленими документами). З цього числа у липні 1941 – травні 1942 року на обліку 4-ого управління НКВС нараховувалося 33 049 осіб. Станом на 13 лютого 1948 року комісія при ЦК КП(б)У, створена для перевірки діяльності радянських партизанів та підпільників, визнала такими відповідно 136 668 і 21 343 особи [2, с. 53]. Політика окупаційних властей Німеччини та її союзників сприяла розгортанню партизанського руху. На початковому етапі війни серед партизанів більшу частину становили мобілізовані до лав партизанського руху по лінії партійно-радянських органів, співробітники системи НКВС та військовослужбовці-оточенці. А з осені 1942 року все частіше стали приєднуватися тисячі тих, хто став об'єктом нацистських репресій [5, с. 72]. Складність із формуванням добровільних партизанських загонів можна пояснити більшовицькою передвоєнною політикою щодо українського та інших народів СРСР. Через це важливу, а у багатьох випадках ключову роль щодо формування партизанського руху в Україні відіграли саме органи НКВС.

Український історик А. Кентій допускає, що за всі роки німецької окупації крізь ряди радянських партизан, підконтрольних Москві, пройшло 50-70 тис. чоловік. Кількість непідконтрольних УШПР або антирадянських партизан була в 2-3 рази більше. Партизанський рух у СРСР набув масовості з кінця 1942 року, що стало наслідком неприйняття населенням України німецької окупаційної політики. З іншого боку, ВКП(б) зуміла організувати комплексне сприяння партизанському руху. І. Патриляк наводить дані про вік УШПР за 1945 рік, згідно яких близько 20,2% радянських партизанів були старші від 35 років. Велика кількість бійців старшого віку зумовлена умовами формування радянського партизанського руху, в основі якого були оточенці, залишені у підпіллі функціонери партії й комсомолу та закинуті у тил ворога спеціально вишколені диверсанти, сапери, радисти і снайпери [8].

У дослідженні воєнної історії партизансько-підпільного руху років Великої Вітчизняної війни неможливо відійти й від гендерної проблематики, яку варто досліджувати з точки зору соціальної історії [9]. Протягом існування радянської влади ставлення до жіноцтва змінювалося відповідно до потреб їх залучення до військових обов'язків. Особливо це проявилось у 1941-1945 роки, про що свідчить статистика воєнних років: участь жінок у радянських збройних силах, за

офіційними даними, досягала 800 тис., з яких 80 тис. перебували на офіцерських посадах. Близько 100 тис. жінок на фронті були вихідці з України [6, с. 39].

У роки війни було підготовлено 300 тис. медичних сестер, понад 900 тис. сандружинниць і санінструкторів, у військах протиповітряної оборони служило 300 тис. жінок, підготовлено 222 тис. жінок «бійців-спеціалістів»: мінометниць, станкових та ручних кулеметниць, автоматниць, снайперів, зв'язківців, фахівців дорожньо-експлуатаційних служб [6, с. 146]. Використовувалася жіноча праця на військових підприємствах, де працювали, не виходячи з цехів, навіть під час обстрілів або бомбардувань. З перших днів війни жінки були задіяні на будівництві оборонних рубежів: в обладнанні протитанкових ровів, окопів, бліндажів. Радянські жінки не були військовозобов'язаними, хоча військове законодавство СРСР передбачало в разі потреби залучати жінок до лав Червоної армії для несення служби у допоміжних військах. Величезні втрати на початку війни привели до масової мобілізації жінок у діючу армію та тиліві з'єднання у 1942 році. У роки війни було нагороджено більше ніж 100 тис. жінок, серед яких 91 присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а їх середній вік не більше від 25 років [4].

Традиційно жіночими якостями є стереотип жіночності, що доповнюється рисами «мужності». Це приводить до психологічної андрогінії – поєднання «чоловічих» і «жіночих» характеристик. Факт участі жінки у війні допоміг їй усвідомити себе як особистість та посприяв емансипації жінок у СРСР. Жінки не були готові до армійських буднів, і те, з чим вони зіткнулися на війні, виявилось несподіванкою. У спогадах вони підкреслювали, як важко було пристосуватися до військової служби [7]. Феномен жінки на війні складний з огляду на особливості жіночої психології та сприйняття фронтової дійсності [10, с. 216]. Феномен участі жінки у війні складний у силу особливостей жіночої психології, а значить, і сприйняття нею фронтової дійсності. Жіноча пам'ять охоплює ту сферу людських почуттів на війні, який зазвичай вислизає з чоловічої уваги. Якщо чоловіка війна полонила, як дія, то жінка відчувала й переносила її інакше через особливості жіночої психології: бомбування, смерть, страждання – для неї не вся війна. Жінка сильніше відчувала це в силу своїх психологічних та фізіологічних особливостей, переважання війни – фізичні й моральні, вона важче переносила «чоловічу» повсякденність війни.

Важливою складовою соціальної стратифікації партизанської складової є визначення представників інших національностей. Збройна боротьба проти окупаційних військ мала багатонаціональний характер. У партизанській боротьбі українського народу брали участь представники різних народів, підтвердженням цього є етнічний склад партизанського з'єднання О. Федорова і загону імені Ванди Василевської: українців – 1976, росіян – 1655, білорусів – 974, поляків – 258, євреїв – 247, грузинів – 40, татар – 25 та інших національностей СРСР і Європи [4, с. 66-76]. Серед кримських партизан, які перейшли у ліси в листопаді 1941 року й пробули у підпіллі до квітня 1944 року, була велика кількість представників комуністичної партії. Практично кожен з них починав свій бойовий шлях рядовим партизаном, а закінчив командиром загону або бригади, комісаром або начальником штабу партизанського руху Криму. Серед них були росіяни – 312, українці – 69, кримські татари – 61, євреї – 58, білоруси – 7 бійців (з наведених кількісних показників партійного складу, що став базовим у

формуванні кримських партизанських загонів на початковому етапі Великої Вітчизняної війни).

За словами П. Судоплатова, очільника Четвертого управління НКВС СРСР, «ми відразу ж створили військове з'єднання Особливої групи – окрему мотострілецьку бригаду особливого призначення (ОМСБОП НКВС СРСР), якою командували у різний час Гриднєв і Орлов. За рішенням ЦК та Комінтерну всім політичним емігрантам, що знаходилися в Радянському Союзі, було запропоновано вступити до цього з'єднання Особливої групи НКВС. До нього ввійшло понад двадцять п'ять тисяч солдатів та командирів, з них дві тисячі іноземців – німців, австрійців, іспанців, американців, китайців, в'єтнамців, поляків, чехів, болгар і румунів. У розпорядженні керівництва загону знаходилися кращі радянські спортсмени, у тому числі чемпіони з боксу та легкої атлетики – вони стали основою диверсійних формувань, яких надсилали на фронт і закидали у тил німецької армії» [11, с. 198]. Війська Особливої групи при наркоматі внутрішніх справ СРСР були створені ще 27 червня 1941 року. Протягом наступних років загони і спецгрупи бригади були закинуті майже до всіх окупованих областей РРФСР, України, Білорусії, Північного Кавказу. На початку 1943 року ОМСБОП була перейменована на Загін особливого призначення при НКВС-НКДБ СРСР. Ця військова частина призначалася для розвідувально-диверсійної роботи в тилу ворога [1, с. 144, 147].

Перше молдавське з'єднання підірвало 166 ворожих ешелонів. Друге молдавське з'єднання протягом трьох місяців утримувало в своїх руках містечко Городницю Житомирської області. На Київщині діяв загін на чолі з казахським учителем К. Кайсяновим. Пілот татарин М. Тіміров організував загін на Дніпропетровщині. У партизанському русі брали участь сім тисяч поляків, у лютому 1943 року було створено польський партизанський загін імені Т. Костюшка. У червні 1943 року почав бойові дії польський загін С. Богульського й українсько-польський загін «Смерть фашизму». На Рівненщині виникли два польські загони – Я. Галицького і К. Гуревича. У партизанських загонах брали участь сотні чехів та словаків.

Велику підтримку радянським партизанам надавали словацькі партизани в Криму та Одесі, де розташовувалися підрозділи словацької дивізії. Діяв створений словацький загін Ю. Жака. Проте найбільш яскравим проявом міжнаціональної співпраці партизанських загонів був перехід начальника штабу 101-ого словацького полку капітан Я. Налєпки до партизанського з'єднання О. Сабурова, який створив у полкові підпільну антифашистську патріотичну групу і на початку 1942 року встановив зв'язок з радянськими партизанами. 15 травня 1943 року він із групою офіцерів та солдатів полку перейшов на бік радянських партизанів, де у з'єднанні О. Сабурова був призначений командиром партизанського загону, сформованого з колишніх словацьких військовослужбовців. Улітку 1942 року румунський офіцер М. Міхайлеску передавав партизанам зведення, перепустки та інші необхідні розвідникам документи, план евакуації німецьких військ з Криму. В різних з'єднаннях воювали югослави, французи, бельгійці, серби, хорвати. У Криму боролися іспанці, вони були й інструкторами-мінерами на Правобережжі. На Рівненщині у загоні Д. Медведєва воювали болгары [11].

У роки війни тисячі радянських громадян брали активну участь в партизанській і підпільній боротьбі проти фашизму й на території Німеччини, і

окупованих нею країнах, створивши там підпільні антифашистські групи і організації. У таборах «остарбайтерів», концтаборах вони за допомогою іноземних антифашистів організовували медичну допомогу хворим і пораненим, ризикуючи життям, здобували їжу для голодуючих товаришів. Разом з тим проводили масову агітаційну та інформаційну роботу в середовищі вивезених працівників. За їх допомогою багатьом удалося втекти з неволі та перейти у партизанські загони, що боролися в тилу Вермахту. Звільнившись від неволі, радянські громадяни брали участь у партизанських загонах у Польщі, Італії, Франції, Югославії, Чехословаччині та інших країнах.

У Польщі перші групи і загони радянських партизан, які склалися переважно з полонених військових Червоної армії, почали виникати вже восени 1941 року – на початку весни 1942 року. Серед них партизанські загони – «Сокіл» (командир В. Войченко) імені Кілінського під командуванням С. Алексєєва, імені Щорса, очолюваний старшим лейтенантом В. Володіним, загін М. Слугачова та інші [10, с. 384]. Найбільш відомим на польській землі був партизанський загін імені А. Міцкевича, який діяв у 1942-1943 роках у Парчевських лісах на Люблянщині під керівництвом Ф. Ковальова. В історію визвольної боротьби польського народу проти німецьких загарбників влилися імена радянських військових у лавах партизан – генерал-майор С. Огурцов, батальйоний комісар Н. Герценберг, рядовий У. Адаманов й інші.

Активну участь брали радянські воїни у розгортанні партизанського руху в Чехословаччині. У вересні 1942 року допомогу у формуванні партизанських загонів та навчання бійців було доручено полоненим-утікачам радянським військовим. Одним із перших великих партизанських формувань був загін імені Чапаєва, організований влітку 1943 року, який згодом перетворився у партизанське з'єднання під керівництвом І. Балюти. У Югославії з групи полонених у кінці 1943 року було створено радянський партизанський батальйон, очолюваний матросом А. Дяченком.

В Італії у складі партизанських бригад імені Гарібальді, створеної восени 1943 року, боролися сотні бійців і командирів Червоної армії, колишніх військовополонених. Серед них «російський батальйон» в Емілії, який об'єднував понад сто осіб під керівництвом В. Переладова. Значним був внесок радянських людей в організацію та діяльність французького руху Опору у кінці 1942 – початку 1943 років, які працювали у промисловості Франції [13, с. 385].

Антифашистські організації діяли і на території Німеччини у концтаборах, на військових заводах, шахтах. Вони проводили саботаж та диверсії на військових заводах, шахтах, фабриках, створювали підпільні комітети й співпрацювали з іноземними підпільними групами. У 1942 році була створена найбільша підпільна організація «Братерська співпраця полонених». Члени БСВ розповсюджували листівки, проводили агітацію. Восени 1943 року БСВ почала створювати патріотичні групи у середовищі робітників на підприємствах Мюнхена. Влітку 1943 року під керівництвом В. Вініченка була створена тимчасова рада БСВ, яка організувала підпільні групи на заводі «Ампер», у 4-ому, 6-ому і 25-ому таборах, у робочому таборі Дахау, на паравозобудівельному заводі Дорньє, у таборі приармійських складів, на підприємствах фірм «Клюбер», «Лутц і сини» та інші.

Подібні до БСВ групи виникли також в інших містах півдня Німеччини і окупованої Австрії. Влітку 1943 року організація БСВ установила зв'язок з

Мюнхенським німецьким антифашистським народним фронтом (АНФ), що позитивно позначилося на розвитку руху Опору в Німеччині. До кінця 1943 року діяльність груп БСВ і АНФ набула великого розмаху й привела до створення широкої організації руху Опору по всій південній Німеччині та Австрії. Ці організації нараховували тисячі членів, зведених у бойові підрозділи, які були частково озброєні. У результаті диверсійної та підпільної діяльності групи БСВ та АНФ були знищені органами гестапо. Лише у Мюнхені гестапо заарештувало 288 радянських військовополонених і робітників за участь в цих організаціях, з них 94 було розстріляно, а інших закатовано у таборах Маутхуазен й Освенцим.

З другої половини 1943 року в робітничих таборах Рендсбурга і Бюдельсдорфа діяла розгалужена підпільна організація «Комітет допомоги Батьківщині», керівником якої був радянський моряк Ф. Коренко. З 1944 року підпільники прийняли рішення систематично дезорганізовувати ворожий тил, для чого були створені диверсійні групи. Вони розгорнули активну діяльність з організації підпільних груп у сільській місцевості. Проте гестапівцям удалося розкрити цю підпільну організацію, було арештовано 110 підпільників, багато з них відправлено у концтабори, керівник був убитий під час арешту.

Значну роль у піднесенні спротиву відіграла підпільна організація «Союз допомоги робітникам», створена влітку 1943 року в таборі «Ан дер Шанц» у Кілі, якою керував столяр С. Блашко. З метою конспірації вона була названа «Лікарняна каса для потребуючих допомоги». СДР свою діяльність проводив шляхом усної й друкованої пропаганди, збільшення членів організації, пошуку озброєння для проведення збройної боротьби. Діяльність цієї організації була викрита, а її члени зазнали репресій. У другій половині 1943 року в Лейпцігу було створено «Інтернаціональний антифашистський комітет», який очолили донецький робітник М. Румянцев і німецький робітник М. Хауке [13, с. 387].

У листівках, роздрукованих на гектографі, комітет закликав німецьких та іноземних робітників до саботажу роботи військової промисловості. Після арешту керівництва діяльність організації припинилася. Крім наведених підпільних організацій, за участі радянських громадян, котрі опинилися на примусових роботах та у німецькому полоні на території окупованої Європи, діяли також такі організації, як нелегальна німецька комуністична організація, підпільна комсомольська організація «Месник», а також велика кількість несанкціонованих груп й об'єднань у малих містах та на підприємствах.

Не менш важливою у розгляді партизансько-підпільного руху є фахова належність її членів. Організаторами підпільних груп були вчителі – Н. Красутський у селі Костянтинівці Запорізької області, О. Волошинова та І. Волошинов, колишній викладач географії в педагогічному інституті в Сімферополі. Здібний художник підробляв німецькі печатки, документи. Славними організаторами були вчителі А. Одуха, В. Яремчик, Ю. Збанацький. Багато підпільних груп переходило до збройної боротьби, прикладом якої є Павлоградське та Варвинське повстання. У партизанському з'єднанні С. Ковпака була представлена широка палітра професій. Так, начальник штабу з'єднання Г. Базима був сільським вчителем, заступник командира з'єднання П. Вершигора – професійним кінорежисером та кінофотокореспондентом, який протягом війни освоїв військово-розвідувальну справу і вже до перемоги прийшов генералом. Під час окупації у тилу разом з С. Ковпаком партія залишила

медичний персонал, радянських адміністраторів, людей робітничих та сільськогосподарських професій. Складні умови партизансько-підпільної боротьби змусили їх швидко отримувати військові знання і ставати професійними розвідниками, підпільниками, артилеристами, військовими медиками.

Отже, радянський партизансько-підпільний рух є багатогранним, гетерогенним соціально-історичним явищем. Його дослідження крізь призму соціальних аспектів дозволяє побачити безліч якостей, які характеризують цей процес і викликають труднощі у сприйнятті. Складнощі є у перевірці кількісних показників, ролі жінки у військових формуваннях ворожого тилу, неоднозначним є питання інтернаціональності етнічного складу партизанських та підпільних загонів, його фахова представленість. У таких дрібних, але важливих антропоцентричних елементах міститься реальна історія радянського партизансько-підпільного руху, в центрі якого перш за все особистість та її прагнення й емоції.

Список використаної літератури

1. Боярский В. И. Партизанская война: История утерянных возможностей / В. И. Боярский. – Мн.: Харвест-АСТ, 2001. – 304 с.
2. Вовк О. В. Червоний партизанський рух в Україні і органи НКВС-НКДБ (1941-1944 рр.) / О. В. Вовк // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – №10-11. – С. 42-55.
3. Галаган В.Я. Жіночий фактор у визволенні України від німецько-фашистських загарбників / В. Я. Галаган // Сторінки воєнної історії України [Збірник наук. статей]. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 61-66.
4. Гика В. М. Партизанська боротьба на Волині як складова народного опору у Великій Вітчизняній війні / В. М. Гика // Архіви України. – 2010. – №2 (268). – С. 66-76.
5. Кентій А. Радянські партизани 1941-1944: світло і тіні / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: ПП Н. Брехуненко, 2010. – 80 с.
6. Коваль М. В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.) / М. В. Коваль // УІЖ. – 1975. – №12. – С. 34-46.
7. Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації [Збірка матеріалів міжнародної наукової конференції]. – К., 2011. – 800 с.
8. Патриляк І. УПА була більш «робітничо-селянською», ніж радянські партизани [Електронний ресурс] / І. Патриляк. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/10/14/59049/>
9. Реброва И. В. Образ женщины в Великой Отечественной войне, отраженный в воспоминаниях людей фронтового поколения [Электронный ресурс] / И. В. Реброва. – Режим доступа: <http://sofik-rgi.narod.ru/avtorii/konferencia/rebrova.htm>
10. Сенявская Е. С. Женщина на войне глазами мужчин [Психологический экскурс в историю России] / Е. С. Сенявская // Российская ментальность: Методы и проблемы изучения / Мировосприятие и самосознание российского общества. – М., 1999. – Вып. 3. – С. 215-218.
11. Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / Ред. И. И. Зелкин, З. Г. Демидов. – М.: Наука, 1977. – 728 с.
12. Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников. Красные партизаны Украины, 1941-1944: малоизученные страницы истории [Док. и мат.]. / Авт. сост.: А. Гогун, А. Кентий. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – 430 с.
13. Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы / П. А. Судоплатов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1997. – 688 с.

Л. А. Ковальская

**СОЦИАЛЬНАЯ СТРАТИФИКАЦИЯ СОВЕТСКОГО
ПАРТИЗАНСКО-ПОДПОЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ГОДЫ
ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ**

Освещены проблемы социальной стратификации советского движения сопротивления (1941-1945 годы). Рассмотрены количественные показатели партизанского движения в Украине, гендерные особенности формирования партизанских и подпольных отрядов, этническая составляющая движения и профессиональная принадлежность партизан и подпольщиков.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, партизанское и подпольное движение, социальная стратификация.

L. A. Kovalska

**SOCIAL STRATIFICATION OF THE SOVIET UNDERGROUND
MOVEMENT IN THE YEARS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR**

The problems of the social stratification of the Soviet resistance movement during 1941-1945 are highlighted. The quantitative data of the partisan movement in Ukraine, gender peculiarities of forming the partisan and underground groups, the ethnic component of the movement and professional membership of the partisans and underground members are considered.

Keywords: Great Patriotic war, the partisan and underground movement, social stratification.

Надійшла до редакції 17 жовтня 2012 року